

datum in procedure: 18 mei 2005

datum aanwijzing: **30 JUNI 2007**

errata:

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van
het beschermd dorpsgezicht **Urk**
gemeente Urk (Flevoland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Foto: een 'vissershuisje' gesitueerd op een vork(splitsing), 2003

URK, URK

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Urk (gemeente Urk) als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

INLEIDING

Urk was oorspronkelijk een eiland in de Zuiderzee. In 1932 werd de Zuiderzee dankzij de afsluitdijk getransformeerd tot IJsselmeer. In 1939 verloor Urk de status van eiland, toen het werd opgenomen in de Noordoostpolder. Zuidwestelijk van Emmeloord vormt Urk nu een iets vooruitgeschoven post op de IJsselmeerkust van de Noordoostpolder.

Het beschermd gezicht Urk bestaat uit het vooroorlogse dorp dat gelegen is op het hogere gedeelte van het voormalige eiland. De keileemheuvel met twee bulten waarop de oudste wijken van Urk zijn gebouwd, heeft in hoge mate de ontwikkeling en structuur van het dorp bepaald. Het oudste gedeelte van het dorp, Oud-Urk, is vanaf ongeveer 1700 gebouwd in de luwte noordoostelijk van de keileembulten. Toen de hoeveelheid landbouwgrond mede door grondafslag afnam, zochten de bewoners hun levensonderhoud in de visserij. In 1819 en 1856 werden respectievelijk de oostelijke en westelijke havenkom aangelegd. Na de aanleg van de westelijke havenkom werden ook huizen gebouwd aan de Haven, op de Hoogte en in Wijk 2, waar de sterkere ordening van de huizenbouw het gevolg is van de inspanningen van havenmeester R. de Boer van der Ley. Wijk 3 werd voornamelijk bebouwd vanaf het midden van de 19^e eeuw. In de jaren dertig werd de laatste ruimte op het hoger gelegen deel van het eiland gebruikt om het Tuindorp te bouwen.

Het beschermd gezicht Urk wordt gekenmerkt door een fijnmazig netwerk van straten en stegen, waarvan de richting is bepaald door de hoogtelijnen van de keileemheuvel. Tuinen ontbreken en het onderscheid tussen voor- en achtergevel is uiterst vaag. Binnen de fijne structuur zijn drie bebouwingskarakteristieken bepalend voor het straatbeeld: het 'vissershuis' (een eenlaags huis met een zadeldak en diverse op- en aanbouwen), de grotere huizen met 'stadse' types van de notabelen en de woningen met tuinen in het Tuindorp. (Semi-)openbare gebouwen als het gemeentehuis, de kerken, de werven en de vuurtoren vormen binnen die aaneenschakeling van huizen belangrijke stedenbouwkundige aanknopingspunten.

Motivering

In het beschermde gebied is de oorsprong van Urk als Zuiderzee-eiland het meest herkenbaar. De stedenbouwkundige structuur vormt in samenhang met de hoogteverschillen en de contour van het eiland (kustlijn), de ruimtelijke uitdrukking van de invloed van de Zuiderzee. De ontwikkeling van een boerendorp naar een vissersdorp is herkenbaar in de bebouwingskarakteristiek en de fijnmazige structuur. Monumentale gebouwen benadrukken de historische betekenis van het gehele dorp. De cultuurhistorische waarde van het beschermd dorpsgezicht Urk wordt ontleend aan de samenhang tussen de geologische kenmerken en de cultuurhistorische, historisch-ruimtelijke en architectuurhistorische waarden.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Eiland

Urk is van oorsprong een eiland, waarvan de kern (een keileemheuvel) is gevormd tijdens de Saale- en Weichsel-ijstijden. Daarin komt het overeen met Wieringen en Schokland. Door klimaatwijzigingen en daaruit voortvloeiende schommelingen van de waterspiegel, alsmede door wisselingen in de hoogteligging, veranderde het eiland steeds van vorm. Rond 300 AD steeg de zeespiegel zodanig dat het Flevomeer in open verbinding met de zee kwam, waardoor een lagune gevormd werd: Almere. De keileemheuvel van het latere Urk maakte daarin, samen met Schokland deel uit van een groot eiland. Doordat de zeespiegel tot na 800 bleef stijgen, overstroomde dit eiland. Urk en Schokland werden zelfstandige eilanden. Na de 10^e eeuw nam de omvang van de keileemheuvel af. En ook het eiland werd kleiner, door landafslag van inbraken van de Noordzee tussen 1250 en 1400. Diezelfde inbraken wierpen wallen op in noordoostelijke richting, waartussen de eerste 'aanleg' van het lage gedeelte van Urk zou plaatsvinden. Dankzij het aanbrengen van een beschermend paalwerk en een stenen glooiing vanaf 1662, veranderde de vorm van het eiland tot 1939 nauwelijks. Na de drooglegging is de 'Staart' van Urk, die voorheen alleen bij laag water droog lag, grotendeels afgegraven. Het zand was nodig (lees is gebruikt) voor de aanleg van de polderwegen.

Andere wijzigingen werden vooral door mensenhanden bewerkstelligd, zoals de havens die de grootte van het eiland wijzigden. De belangrijkste verandering van het eiland vond plaats in 1939, toen Urk door de Noordoostpolder omringd werd en net als Schokland zijn status als eiland verloor.

Urk in bezit van Amsterdam

Keizer Otto I schonk in 966 'de helft van een zeker eiland in het Almere, dat Urck heet' aan het St. Pantaleonklooster in Keulen. De andere helft schonk hij in 968 aan de St. Vitusabdij in Hoog-Elten. Vanaf 1203 was Urk in het bezit van adellijke geslachten, totdat Amsterdam het in 1660 in bezit kreeg. Intussen had het rond 1400 een versterkt huis gehad (Huys te Urck), dat moest bijdragen aan de bescherming van het eiland zelf en tegen de piraterij op de Zuiderzee. Voor Amsterdam was Urk belangrijk vanwege de ligging aan een drukke scheepvaartroute over de Zuiderzee. In 1617 was op aandringen (en kosten) van Amsterdam al een vuurboet (een bakken voor de schepen in de vorm van een vuur) op het eiland geplaatst. In 1792 gaf Amsterdam de heerlijkheid Urk en Emmeloord (op Schokland) terug aan de Staten van Holland.

Espel(bergh)

De eerste bebouwing op Urk vond plaats in het dorp Espel of Espelbergh, ten westen van de twee bulten op de keileemheuvel. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1570 werd een deel van het eiland afgeslagen. De kerk van Espel stond eerst op een afzonderlijk eilandje voor Urk en verdween vervolgens in zee. Met de voortdurende landafslag in het westen, schoof het dorp geleidelijk naar het oosten, waar het hoger op de keileemheuvel lag. Espel vormde waarschijnlijk de oorsprong van het latere dorp Urk.

Van boeren tot vissers

De eerste eeuwen leefden de inwoners van Urk van akkerbouw en veeteelt. De akkerbouw werd in eerste instantie vooral op de keileemheuvel uitgeoefend en in mindere mate op het laaggelegen deel van het eiland. Een groot deel van het lage gebied bestond (in ieder geval) tussen 1789 en 1840 uit moeras: 'het verdronken land'. Het verdronken land besloeg een zesde van de oppervlakte van het eiland. Na 1850 werd het moeras door ontwatering omgevormd tot weidegrond en hooilanden.

Door de stijging van de zeespiegel en het grondwaterpeil en door de uitbreiding van het aantal woningen, nam het areaal bouw- en grasland af. De visserij nam de taak van inkomstenbron over en vanaf 1650 moesten akkerbouwproducten worden ingevoerd ten behoeve van de voedselvoorziening. In het begin van de 16^e eeuw werd Urk nog niet als visserplaats vermeld. Maar in 1665 vormde de visserij het hoofdmiddel van bestaan voor de 297 bewoners van het eiland. (Dit aantal inwoners verklaart de dichte bebouwing van het hoge land.) Toch kwamen tot in de 19^e eeuw nog gemengde bedrijven van zeevaardersboeren voor op het eiland.

1786: het oude dorp (kaart 3)

Dat dorp bevatte in circa 1650 een vuurboet, een kerk, 23 huizen en twee waterputten. Het zoete grondwater uit de waterputten (in 1850 waren het er zo'n twintig) werd gebruikt voor het bereiden van maaltijden, het drenken van vee en het schoonmaakwerk. Regentonnen leverden water dat geschikt was als drinkwater. In 1720 was Urk uitgegroeid tot een dorp van 50 huizen. In 1789 bestond het dorp uit circa 100 woningen. Die honderd woningen bevonden zich ten oosten van het Kerkje aan de Zee, dat in 1786 op kosten van Amsterdam op het hoogste punt van het eiland werd gebouwd. De huizen op de eerste nauwkeurige kaart (van de landmeter van Amsterdam, J. Schilling) uit 1789 waren in de luwte van de heuvel gebouwd. Ze waren met hun voor- en achtergevel gericht op het zuidwesten en hun achtergevel was georiënteerd op het noordoosten. Knotpopulieren en knotwilgen (goedkope boomsoorten) voor de huizen functioneerden als zonwering. De voorgevels vormden een strakke rooilijn. De achtergevels met aanbouwen leidden tot een rafelige structuur. De huizen waren niet direct aan elkaar gebouwd, maar werden gescheiden door een smal steegje, een zogenaamd 'ginkien'. Ze werden oorspronkelijk opgetrokken in hout, soms met een begane grond van steen. De woonhuizen omsloten, zoals bij een esdorp, een open gebied, dat als brink functioneerde. Op dat moment had Urk nog geen haven. Van de hoofden, die als golfbrekers functioneren, vormde het Wierhoofd aan de zuidkant van het eiland de aanzet tot de Rheede. Daar konden schepen in de natuurlijke luwte aanleggen. De zuidwestpunt van het eiland was versterkt met een zeekering, die was betaald uit de opbrengsten van de loterij die burgemeester Nicolaes Witsen van Amsterdam in 1711 had uitgeschreven ten behoeve van de zeekeringen op Urk en Schokland.

1789-1856 (kaart 4)

Tussen 1789 en 1804 veranderde het dorp nauwelijks. In 1819 werd de oostelijke haven aangelegd. Aan de haven en bij de taanderij in het zuidoosten verrezen enkele bedrijfsgebouwen. Tussen 1804 en 1850 breidde het dorp zich uit naar de zuidzijde van de keileemheuvel. Na 1800 werden de woningen minder in blokken of rijen geordend. Toch is ook hier een duidelijke oost-westoriëntatie waarneembaar. Straten en tuinen ontbraken. Ondiepe erven met hekken (en later muurtjes) vormden de overgang van het privédomein naar het openbare gebied. De groene ruimte tussen de huizen diende als graasgebied voor loslopend vee. Met de uitbreiding van het dorp werd de brink geleidelijk volgebouwd en het vee vanuit het dorp teruggedrongen naar de gemeenteweide: de driehoek tussen de vuurtoren, het Kerkje aan de Zee en de Bethelkerk. Op de hoogste bult stond het Kerkje aan de Zee, op de iets lager gelegen oostelijke bult stonden de burgemeesterswoning en de pastorie. In 1836 vond op Urk de Afscheiding plaats. In 1851 kregen de Christelijk Afscheidenen op Urk een eigen kerk, die na verschillende verbouwingen het uiterlijk van de huidige Bethelkerk kreeg.

1856-1865

In 1856 werd de westelijke havenkom aangelegd. De bevolking groeide en een deel van de nieuwe woningen werd langs de havens gebouwd. Tegenover de havenmond bevond zich een sloopshelling en bij de kerk van de Afscheidenen stond op de locatie van het latere gemeentehuis een school. Na het Koninklijk besluit van 4 juli 1859 om Schokland te ontruimen, werd de bebouwing van Urk uitgebreid met Schokker huisjes. De Schokkers, die ook naar andere gemeenten verhuisden, namen hun huizen mee en herbouwden ze op Urk. Het lage gebied oostelijk van het dorp werd door afwatering in cultuur gebracht.

1865-1914

Ook in de periode 1865 tot 1914 zette de groei door, wat onder meer tot gevolg had dat de gemeenteweide in 1914 grotendeels was volgebouwd. In de periode van 1877 tot 1898 vond een aantal belangrijke infrastructurele ontwikkelingen plaats op initiatief van de havenmeester R. de Boer van der Ley. De oostelijke en westelijke haven werden uitgediept.

In 1903 werd een nieuwe buitenhaven aangelegd, die in 1936 werd uitgebreid. Aan de oude haven lagen inmiddels drie scheepswerven en de bebouwing langs de haven was sterk verdicht. De Boer van der Ley streefde ook naar bestrating van de dorpswegen, een sterkere ordening van de huizenbouw en een betere afvoer van vuil water. In 1913 werd een rioleringsstelsel aangelegd en men begon met de bestrating van de dijken en kaden. De sterkere ordening van de huizenbouw vond plaats in Wijk 2, waar evenwijdig aan de haven lange straten met bomenrijen (onder andere de Raadhuisstraat en Prins Hendrikstraat) werden aangelegd en bebouwd. Omdat de helling in dit deel van het oude dorp heel flauw is, konden de straten haaks op de hoogtelijnen worden aangelegd. De straten hoger op de keileemheuvel lopen min of meer evenwijdig aan de hoogtelijnen, om steile straten te voorkomen. Verbindingen dwars op de hoogte werden vooral gemaakt door trappen, stegen en kleine schuine of zigzaggende straatjes.

Een begraafplaats met beplanting rond het Kerkje aan de Zee gaf het oudere deel van het dorp een groen hart. De school naast de Bethelkerk werd in 1905 vervangen door het gemeentehuis van rijksarchitect J.F.L. Frowein (deels met hergebruik van de fundering). Vlakbij de vuurtoren werd in 1896 een nieuwe school gebouwd. De vuurtoren werd 5 meter verhoogd, om richting oosten boven de verbouwde Bethelkerk uit te stralen.

In deze periode werden niet alleen meer stenen huizen gebouwd, maar ook meer stadse huizen, vooral in straten als de Raadhuisstraat en Prins Hendrikstraat. De hiërarchie van de dorpsbewoners was afleesbaar aan de architectuur en beplanting (dure leilinden), zoals een foto van de burgemeesterswoning en pastorie uit circa 1900 duidelijk maakt. De architectuur van de woningen uit deze periode toont dat stijlvloeden van het vasteland ook doordrongen tot het eiland Urk.

1914-1932

In de periode 1914-1932 werd vooral in het gebied rond de vuurtoren gebouwd. Naast woonhuizen bevond zich vanaf 1914 tussen de school en het Kerkje aan de Zee een interneringskamp voor geallieerde officieren. De officieren vertrokken in 1917. In de jaren twintig werd het gebouw weer afgebroken.

Ook aan de noordoostkant van de bebouwing werd een nieuwe rij huizen toegevoegd, waardoor de oostgrens van de bebouwde kom gelijk viel met de dijk rond het lage gedeelte van het eiland. Na de overvloedige ansjovisvangst in 1929 werden op het eiland (en vooral op de grens van Wijk 6 en 7) veel rijk gedetailleerde woningen gebouwd. In deze periode is de mansardekap zeer in trek.

Tussen 1914 en 1918 werd de eerste plaatselijke waterleiding aangelegd. In 1948 zou Urk worden aangesloten op het waterleidingnet van de Noordoostpolder.

1932-1939

In 1932 werd de Zuiderzee door de Afsluitdijk veranderd in het IJsselmeer. Dit had niet alleen grote gevolgen voor de visvangst, maar maakte ook een eind aan de overstromingen van het lage deel van Urk. Op de overgang van het hoge dorp (dat in 1932 vol was) naar het lage land kon men daardoor de woningen van Wijk 7 en 8 bouwen. Dit deel van Urk wordt ook wel tuindorp genoemd. De planmatige opzet en het verschijnsel voor- en achtertuin komt echter pas echt voor in het oostelijke deel van Wijk 7 en 8. In het westen zijn de woningen nog individueel gebouwd en herkenbaar aan een grote diversiteit in decoratieve elementen.

1939 tot 2001

In 1939 werd Urk omringd door de Noordoostpolder, waardoor het zijn status als eiland verloor. Het dorp werd door de Urkerweg, de Domineesweg, de Wester- en de Zuidermeerdijk verbonden met het achterland. In 1940 kwam de Urkervaart gereed, die uitmondt in de werkhaven van Urk. De gemeente Urk werd enkele malen uitgebreid en verloor met het begroeid raken van het nieuwe land zijn autonome karakter. Inmiddels strekt de bebouwing van Urk zich uit over het voormalige eiland en (een deel van de uitbreidingen). Het palenscherm, dat oorspronkelijk als zeewering funktioneerde, geeft aan waar het voormalige eiland ophoudt en het nieuwe land begint. Door de groene inrichting van de aanpalende terreinen is deze grens vrijwel overal goed herkenbaar.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Ruimtelijke hoofdkarakteristieken

- het voormalige eiland, aangegeven door de ingepolderde kustlijn en het palenscherm;
- hoogteverschil van 9 meter door keileemheuvel, dat stratenpatroon heeft bepaald;
- bebouwingsstructuur met karakteristieke deelgebieden, die historische groei van Urk weerspiegelt;
- bebouwingskarakteristiek;
- stedenbouwkundige betekenis van enkele (semi-)openbare historische gebouwen.

Eiland

Sinds 1939 is Urk een plaats in de Noordoostpolder. De ontwikkeling van het historische dorp vond echter plaats op het eiland Urk dat sinds 800 in het Almere en later in de Zuiderzee lag. Het oorspronkelijke eiland is nog afleesbaar aan het palenscherm dat het eiland onderscheidt van het nieuwe land. De ligging van het oudste deel van het dorp in de luwte van de twee bulten op de keileemheuvel, vormt de belangrijkste verwijzing in het dorp naar de strijd tegen het water.

Keileemheuvel

Allesbepalend voor de ontwikkeling van het dorp Urk is de keileemheuvel. Op de hoogste bult is het Kerkje aan de Zee gebouwd. De burgemeester en dominee (na de kerk de hoogsten in rang) woonden op de iets lagere oostelijke bult. De grond tussen de twee bulten op de heuvel is relatief vlak, het westelijk deel van het dorp kent de sterkste hoogteverschillen. Het grote hoogteverschil op een klein oppervlak heeft de richting van de straten bepaald. Door op steile stukken zo veel mogelijk evenwijdig aan de hoogtelijnen te bouwen, is de verkaveling van Urk ogenschijnlijk chaotisch verlopen. Daar waar de grond minder steil afloopt (met name in Wijk 2) volgen de straten de richting van de haven in plaats van de hoogtelijnen.

Dwarsverbindingen op de steile stukken hebben de vorm van steegjes, zig-zaggende straatjes, schuine straten en vorkconstructies op splitsingen gekregen. Een complex stelsel van zichtlijnen is het gevolg.

Gebieden met een eigen karakteristiek

De historische groei van Urk heeft geresulteerd in gebieden met een eigen karakteristiek, die deels samenvallen met de wijken. De ligging ten opzichte van de keileembuit en de haven en de relatie met belangwekkende historische gebouwen spelen een belangrijke rol in de karakteristiek van Oud-Urk, de Haven, De Hoogte, Wijk 2, Wijk 3 en het Tuindorp. De kustlijn (met palenscherm) met de aanpalende (deels verdwenen) groene aanleg vormt als lint een eigen eenheid, die de eilandgrens aanduidt.

Bebouwingskarakteristiek

Een groot deel van de bebouwing van het dorp Urk stamt uit de periode vanaf 1850 en ook na de oorlog zijn veel oudere panden vervangen door nieuwbouw. Toch is een deel van de Urker bebouwingskarakteristiek behouden gebleven. De oudste delen van Urk hebben een rafelige structuur, die voortkomt uit de aaneenschakeling van 'vissershuisen'. Een type woning dat in de eerste fasen van de ontwikkeling van Urk functioneerde als boerderij en later ook geschikt bleek te zijn voor de visserij. Door een fijn netwerk van straten en stegen in het vooroorlogse dorp grenzen de gevels van de woningen vrijwel allemaal aan de straat. Voor en achter hebben de woningen een ondiep erf met een harde erfscheiding (oorspronkelijk een open houten of metalen hek) en het onderscheid tussen de voor- en achtergevel ontbreekt. Het Tuindorp vormt hierop een uitzondering. Naast het 'vissershuis' staan met name in de vroeg 20^e-eeuwse delen van Urk meer stadse huizen, die blijf geven van architectuurinvloeden van het vasteland. Veel naoorlogse woningen zijn gebouwd op basis van het 'vissershuis', ook in delen waar oorspronkelijk veel stenen stadse types werden gebouwd.

Stedenbouwkundig cruciale monumenten

Een aantal monumenten is niet alleen van belang voor de geschiedenis van Urk, maar heeft ook veel invloed uitgeoefend op de stedenbouwkundig historische ontwikkeling: de vuurtoren, het Kerkje aan de Zee, de Bethelkerk, het voormalige gemeentehuis, de twee resterende werven.

BEGRENTING

Structureel

Totdat het eiland in 1939 werd omringd door de Noordoostpolder heeft het dorp Urk zich voornamelijk ontwikkeld op het hogere deel van het eiland. Dit deel werd door een kreek afgescheiden van het lage oorspronkelijk moerasachtige deel van het eiland Urk.

De structuur van het oude brinkdorp, de uitbreidingen richting de haven en rond het Kerkje aan de Zee en de lange, rechte straten uit Wijk 2 zijn ondanks de sloop en nieuwbouw van woningen bewaard gebleven. Direct na het afsluiten van de Zuiderzee is op de overgang van het hoge oude dorp naar de lage bouwlanden het zogenaamde tuindorp gebouwd. Een deel van het tuindorp (Wijk 7) is ter hoogte van de voormalige kreek gebouwd, een ander deel bevindt zich oostelijk van de voormalige kreek (Wijk 8). In schaal en structuur sluit het tuindorp aan bij het oude dorp.

Een singel scheidt het oude dorp en tuindorp van de naoorlogse delen van de gemeente Urk.

Nadere aanduiding

De westgrens valt samen met de kustlijn.

De westelijke en oostelijke havenkom uit respectievelijk 1819 en 1856 vormen de zuidelijke grens van het beschermd dorpsgezicht Urk.

Aan de oostkant loopt het beschermde gebied uit in een punt, die oorspronkelijk werd bepaald door de kustlijn van het eiland, maar nu is opgenomen in de Noordoostpolder.

Het hart van de singel, die iets ten noordoosten van de oude kreek is aangelegd, vormt de noordoostelijke begrenzing van het gezicht. De singel vormt een afbakening van het vooroorlogse deel van Urk. De brede waterloop markeert de grens en dankzij het groene karakter ook de oude relatie tussen het (hoge) dorp en het voormalige (lage) bouw- en hooiland.

Als een lint is onderdeel van de bescherming het tracé van de kustlijn dat de begrenzing aangeeft van het oude eiland. Deze grens bestaat uit een groenstrook met palenscherm en hoogteverschil, die begint bij de singel voor het gemeentehuis en eindigt bij de rotonde aan de zuidzijde.

De doorsnijding van het palenscherm bij de kruising van de singel en het scherm (met bijbehorend hoogteverschil) nabij het huidige gemeentehuis is minder geslaagd.

Ruimtelijke en functionele relaties met de directe omgeving

De bebouwde kom van Urk is na de Tweede Wereldoorlog uitgebreid naar zowel het lage deel van het voormalig eiland als naar grond in de Noordoostpolder. Dankzij de begrenzendende singel, de structuur en de bebouwingskarakteristiek, is het vooroorlogse dorp nog als eenheid herkenbaar. De Klifweg aan de oostkant vormt nu de doorgaande verbinding van het beschermd dorpsgezicht met het naoorlogse Urk en de Noordoostpolder. Aan de noord- en oostkant is Urk verder door secundaire wegen over de singel verbonden met latere uitbreidingswijken.

Het beschermd gezicht is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/15/01-I.

NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN

Waarden die voor het gehele gebied gelden

De structuur en bebouwingskarakteristieken, die het gevolg zijn van de ligging van het dorp op het hoogste deel van het eiland:

- het stratenpatroon: een fijn netwerk van straten evenwijdig aan de hoogtelijnen en stegen en trappen als dwarsverbindingen;
- de van west naar oost aangelegde evenwijdige straten, met ondiepe blokken, waardoor het onderscheid tussen voor- en achtergevels ontbreekt in het grootste deel van het dorp;
- het meest voorkomende type woonhuis in Urk, dat met zijn individuele karakter en diverse op- en aanbouwen heeft geleid tot een sterk gevarieerde rooilijn en silhouet;
- het stenen karakter van het dorp oorspronkelijk in de vorm van lemen straten, vanaf 1913 in de vorm van een grotendeels verharde openbare ruimte, met enkele bomen op privé-grond;
- de verharde 'voortuinen' met een grote variëteit in harde erfscheidingen, die de uitdrukking vormt van een sterk functionele buitenruimte;

- de richting van de kappen, die dwars op de straat zijn gebouwd, met uitzondering van die (steile) delen waar geen ruimte was voor dwarskappen;
- de vorken in het stratenpatroon, die het mogelijk maken de steile hellingen te overbruggen;
- de toevallige zichtlijnen, die ontstaan door het fijne netwerk van straten en stegen in combinatie met het hoogteverschil.

Waarden die voor Oud-Urk gelden

De dragers voor de historische structuur in Oud-Urk zijn:

- het individuele karakter van de huizen, dat wordt versterkt door het vrijstaan ervan: ertussen bevinden zich gleuven of smalle steegjes ('ginkies');
- de rafelige structuur, die is ontstaan door het woningtype en de grote hoeveelheid stegen en pleintjes.

Waarden die voor De Haven gelden

De havenfunctie (de rede) heeft vanaf de 17^e eeuw het bestaansrecht van Urk bepaald. Daarin spelen de volgende dragers een cruciale rol:

- de Westhavenkade, de Oosthavenkade, de Dormakade (het oostelijke havenhoofd) en de Staversekade (het westelijke havenhoofd), die samen de twee oudste havens omspannen;
- de westelijke en oostelijke werf aan respectievelijk de Westhavenkade en Oosthavenkade (de middelste werf is inmiddels verdwenen), die de functie van Urk als visserplaats al sinds midden 19^e eeuw als geen ander onderstrepen;
- Plein 1890, dat als belangrijke openbare ruimte in het havengebied een centrale plaats inneemt.

Waarden die voor De Hoogte gelden

De hoogte, de strook tussen de haven en Wijk 2 en Wijk 3 is het steilste deel van het dorp. Een eigenschap die wordt gedragen door:

- de grote hoogteverschillen in de bebouwing;
- de trappen die de straten evenwijdig aan de haven met elkaar verbinden;
- de schuine (zigzaggende) straten en stegen, die de straten evenwijdig aan de haven met elkaar verbinden;
- de vorken, die op de steilste stukken de verbinding tussen wegen vormen;

- de taartpuntvormige gebouwen;
- de restanten van de grazige bult, die het hoogste deel van het eiland was, voordat het geheel bebouwd raakte (in 1853 beschouwde de schrijver P. Harting het dorp als een weide waarin men willekeurig een aantal huizen had neergezet).

Waarden die voor Wijk 2 gelden

Wijk 2 is als lager gelegen deel van het dorp pas later ontwikkeld. De ligging van de wijk is bepalend geweest voor de structuur en resulteerde in:

- een stelsel van lange planmatig aangelegde rechte straten haaks op de hoogtelijnen, wat mogelijk was doordat de helling in dit deel van het dorp slechts flauw is;
- stenen en meer stads vormgegeven huizen;
- het voormalige gemeentehuis aan de Raadhuisstraat;
- stoepen en bomenrijen die oorspronkelijk de gehele straten flankeerden.

Waarden die voor Wijk 3 gelden

Wijk 3 bestond oorspronkelijk uit het kerkje aan de Zee, de vuurtoren en de gemeenteweide, waardoor het niet alleen het hoogste deel van het dorp is, maar ook het oudste. Belangrijke elementen uit de geschiedenis van Urk staan hier nog overeind:

- het Kerkje aan de Zee, één van de eerste gebouwen van het oude dorp;
- de vuurtoren, die de strategische ligging van Urk langs drukke scheepvaartroutes benadrukt;
- de Bethelkerk, die samen met de vuurtoren en het Kerkje aan de Zee de driehoekige gemeenteweide afbakende; samen met het voormalige gemeentehuis en het Wilhelminaplein vormt de kerk het centrum van het vooroorlogse dorp;
- de woningen langs de kust, die het dorp aan de westkant afsluiten en vanwege het gebrek aan ruimte met de kap in de lengterichting van de Vuurtorenstraat zijn gebouwd;
- de noord-zuidgerichte straten oostelijk van de kerk en de rij woningen langs de Prins Hendrikstraat, die door hun planmatige opzet worden gekenmerkt als een latere fase in de ontwikkeling van het vooroorlogse Urk; deze straten blinken verder uit door een groot gehalte aan historische bebouwing.

Waarden die voor het Tuindorp gelden

De situering en bebouwingskarakteristieken bepalen de waarde van het Tuindorp binnen het beschermd dorpsgezicht:

- de ligging op de overgang van het hoge naar het lage deel van het eiland ter hoogte van de kreek, die beide delen oorspronkelijk van elkaar scheidde;
- de schaal en bouw van individuele woonhuizen in het westelijk deel van het Tuindorp, waardoor Wijk 7 en 8 aansluiten op het karakter van het oude dorp;
- de planvormige opzet van zowel het westelijke als later gebouwde oostelijke deel, waarin het tuindorp afwijkt van het oude dorp en de overgang vormt naar de latere uitbreidingswijken;
- het onderscheid tussen voor- en achtergevels van de woningen, door het aanleggen van gesloten binnenterreinen;
- voortuinen, die het Tuindorp een groener karakter verlenen dan het oude dorp, maar die net als in het oude dorp intensief worden gebruikt (en daardoor vaak hun groen hebben verloren).

Waarden die voor de kustlijn gelden

De kustlijn van het voormalige eiland is herkenbaar als een heel helder patroon, tegenwoordig in gebruik als groene park-, speel- en verkeerszone. Het is een continu lint, dat bestaat uit een rij palen met groenaanleg. In het maaiveld tussen beide zijden van het scherm is hoogteverschil.

Bebouwingskarakteristieken

De bebouwingskarakteristiek van Urk is niet zo eenduidig als veelal wordt aangenomen, maar kent grofweg een tweedeling: het 'vissershuis' (een type woning dat in de eerste fasen van de ontwikkeling van Urk functioneerde als boerderij en later ook geschikt bleek te zijn voor de visserij): een kleine eenlaagse woning met zadeldak, dwars op de straatrichting, die door diverse op- en aanbouwen wordt uitgebreid. Het terrein voor het huis maakt functioneel deel uit van de woning, wat zich uit in een sterke mate van verharding, die van de straat wordt gescheiden door een harde afscheiding (oorspronkelijk een open houten of metalen hek). Oorspronkelijk waren de woningen opgetrokken in hout.

Zodra de welvaart dat toeliet, versteenden de huizen van onder af, wat heeft geleid tot een type woning met een gemetselde begane grond en een houten (beschot op) de verdieping;

- het stadse huis: een groter huis dat vooral in de later meer planmatig aangelegde delen van Urk (Wijk 2, Wijk 3, de Haven en de Hoogte) voorkomt. De meer welvarende woningen weerspiegelen de bouwstijlen en details, die in het begin van de 20^e eeuw ook op het vasteland werden toegepast.

WAARDERING

Het vooroorlogse dorp Urk met de contour van het voormalige eiland is van algemeen belang vanwege de volgende waarden.

Cultuurhistorische waarden

Het vooroorlogse dorp Urk vormt het meest herkenbare deel van het voormalige eiland in de Zuiderzee. Als zodanig is het de ruimtelijke uitdrukking van de invloed van het water en van de ontwikkeling van een boerendorp naar een vissersdorp.

De kustlijn met palenscherm houdt de grens van het voormalige eiland met de latere inpoldering levend door de rij palen en door het hoogteverschil in het maaiveld tussen beide zijden van het scherm.

Historisch-ruimtelijke en situationele waarden

De grote hoogteverschillen op de keileemheuvel met twee bulten hebben geleid tot een gecompliceerde fijn verweven structuur met straten evenwijdig aan de hoogtelijnen en steegjes, trappen, vorken en schuine straatjes. Binnen dit stratenpatroon zorgt de bebouwingskarakteristiek van kleine woonhuizen met talloze op- en aanbouwen voor gevarieerde rooilijnen en een markant silhouet.

De relatie van het hoge vooroorlogse dorp, het lage deel van het voormalige eiland en het nieuwe land is het meest herkenbaar op de grenzen van het oude dorp Urk.

De latere uitbreidingen van Urk hebben zich altijd met de kustlijn en het palenscherm moeten verstaan, omdat het als een zelfstandig element door de wijken heen gaat.

Gaafheid/herkenbaarheid

Ondanks talloze naoorlogse inpassingen, sloop en nieuwbouw, is niet alleen de historisch tot stand gekomen structuur behouden en herkenbaar gebleven, maar ook de karakteristiek van de (woon)bebouwing.

Op belangrijke plaatsen zijn het palenscherm en de groenstructuur aangetast, met name bij de beide uiteinden die aan de dorpsrand raken, maar de hoofzaak ervan (de lijn, de palen, het hoogteverschil) is volledig aanwezig.

Zeldzaamheid

Net als Urk is ook het eiland Schokland opgenomen in de Noordoostpolder. Schokland is na de ontruiming in 1859 echter niet meer bewoond geweest. De cultuurhistorie en structuur van de voorheen geïsoleerde vissersdorpen op de Zuiderzee-eilanden zijn daardoor, behalve op Marken, alleen op Urk behouden gebleven.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectivering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

BRONNEN

- 'Duizend jaar Urk'. In: *Spiegel der Historie, maandblad voor de geschiedenis der Nederlanden*, 3^e jrg. nr. 5, Zaltbommel 1968.
- P. Harting, *Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners*, Utrecht 1853.
- *Hoofdlijnen van de ontwikkeling van Urk*, Gemeente Urk 1987.
- *Planvoorschriften bestemmingsplan kom Urk*, Gemeente Urk 1976.
- P.J. Meertens, L. Kaiser (red.), *Het eiland Urk*, Alphen aan den Rijn 1942.
- W. Molenaar, *Urk, een milieugeografische scriptie*, Amsterdam 1973.
- C.H.R. Plomp, *Urk, sociografie van een eilandbevolking*, Alphen aan den Rijn 1940.
- *Urker zandafgravingen*. Inventarisatieverslag C.J.N., N.J.N., afd. C.N.N.O.P., jeugdbonden voor natuurstudie 1974.
- C. de Vries, *Geschiedenis van het eiland Urk*, Kampen 1962.
- K. de Vries, *Veranderd land*, Urk 1985.

Kaarten

1. Overzichtskaart, RACM 2007.
2. Wijkenkaart, RACM 2007.
3. Kaart van J. Schilling, 1789. Bron: Rijksarchief Noord-Holland.
4. Kaart van J. van Asperen, 1833. Bron: Rijksarchief Noord-Holland.
5. Luchtfoto: Urk. Bron: Gemeente Urk.

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist 2007

Onderzoek en tekst:
Het Oversticht

Thematische kaarten en begrenziingskaart: RACM, drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag: Het Oversticht

Redactie: RACM, drs. E.B. Manuel

PRODUCTIE

RACM/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist

BIJLAGEN

1. Overzichtskaart.
2. Wijkenkaart.
3. Kaart van J. Schilling, 1789.
4. Kaart van J. van Asperen, 1833.
5. Luchtfoto: Urk. Bron: Gemeente Urk.

Overzichtskaart Noordoostpolder

(historische kernen)

Legenda

 begrenzing
dorpsgezicht

Topografie

 bebouwing

 bos

 weiland

 autosnelweg

 hoofdweg

 weg

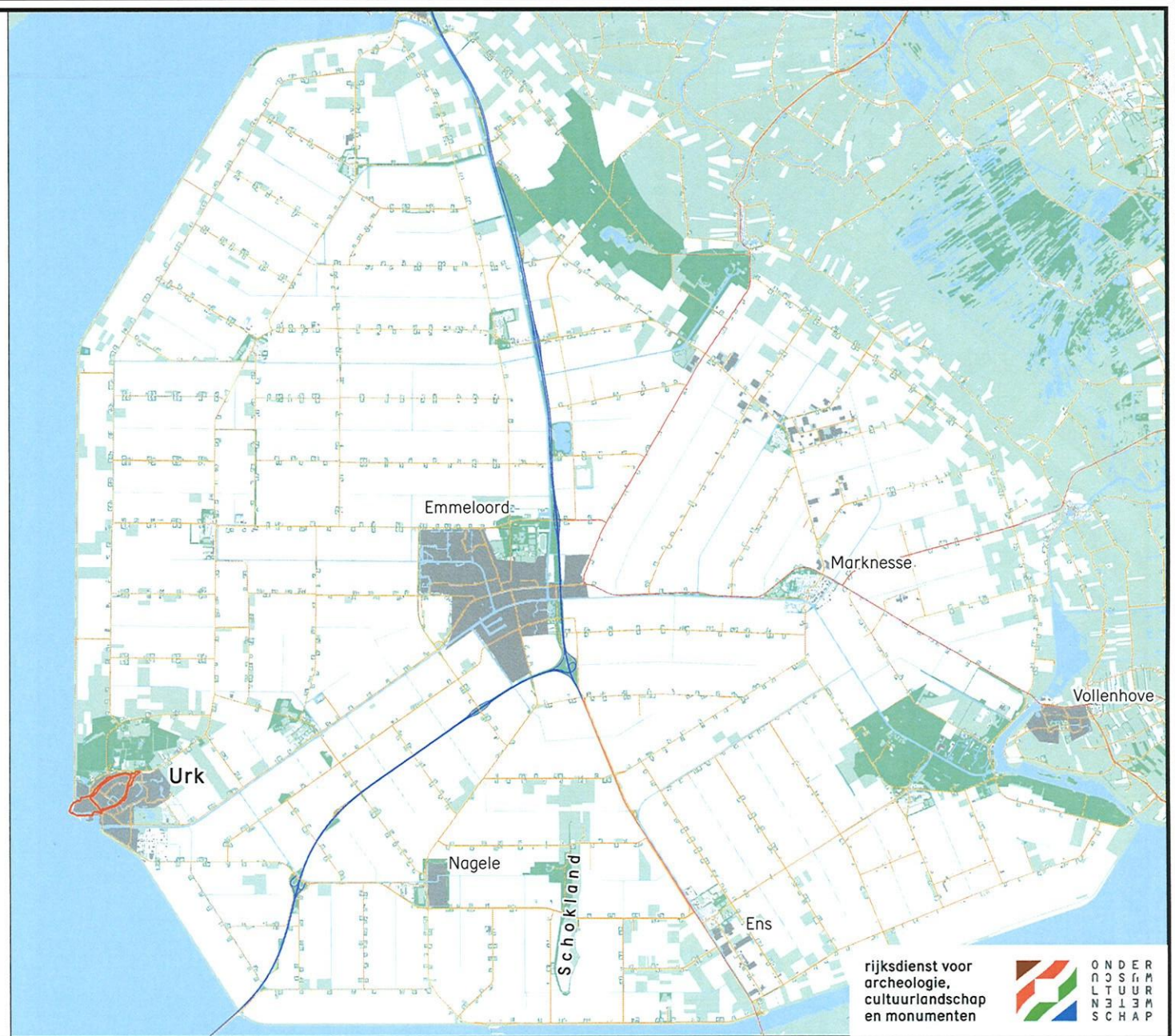
 waterloop

0 2,5 5 km

© RACM, e-KS/BB
29 maart 2007

Topografie © Topografische Dienst Kadaster, Emmen, 2003

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Wijkenkaart Urk

Legenda

- grens beschermd dorpsgezicht
- De Haven
- De Hoogte
- Wijk 2
- Wijk 3
- Oud-Urk
- Tuindorp
- wijknummer

Topografie

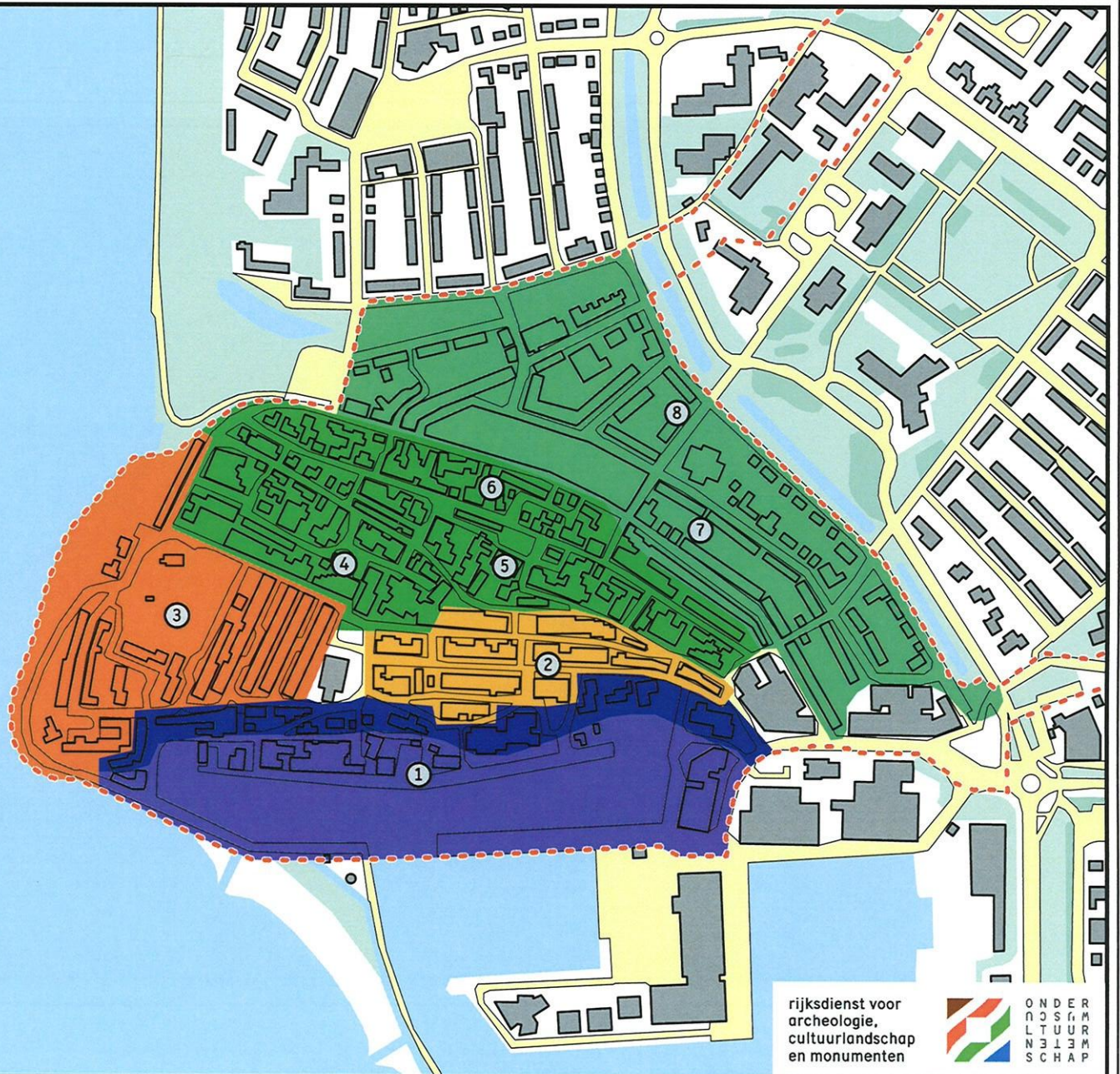
- bebouwing
- bos
- groenvoorziening
- weg, pad
- waterloop

0 100 200 m

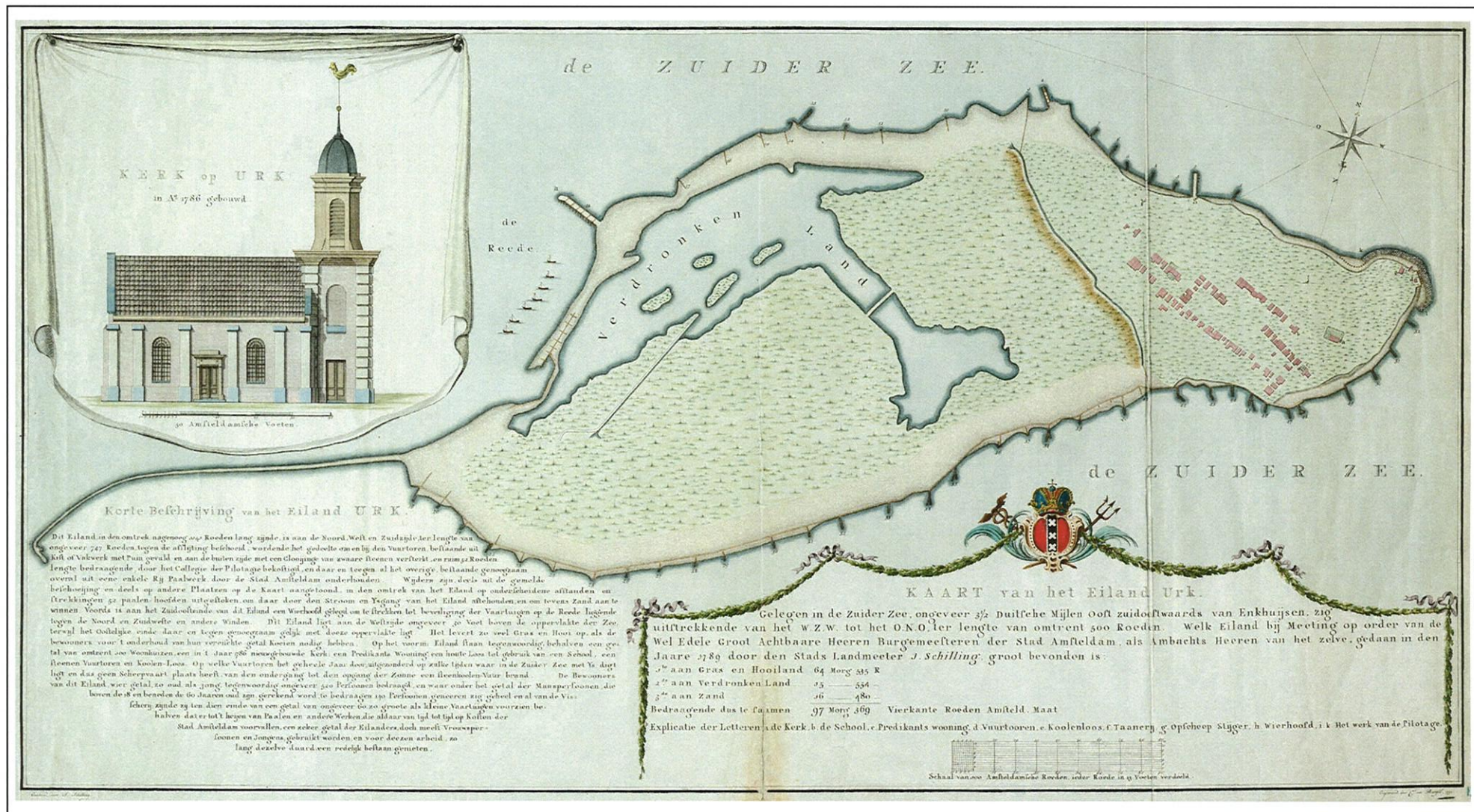
© RACM, e-KS/BB
30 maart 2007

Topografie © Topografische Dienst Kadaster, Emmen, 2003

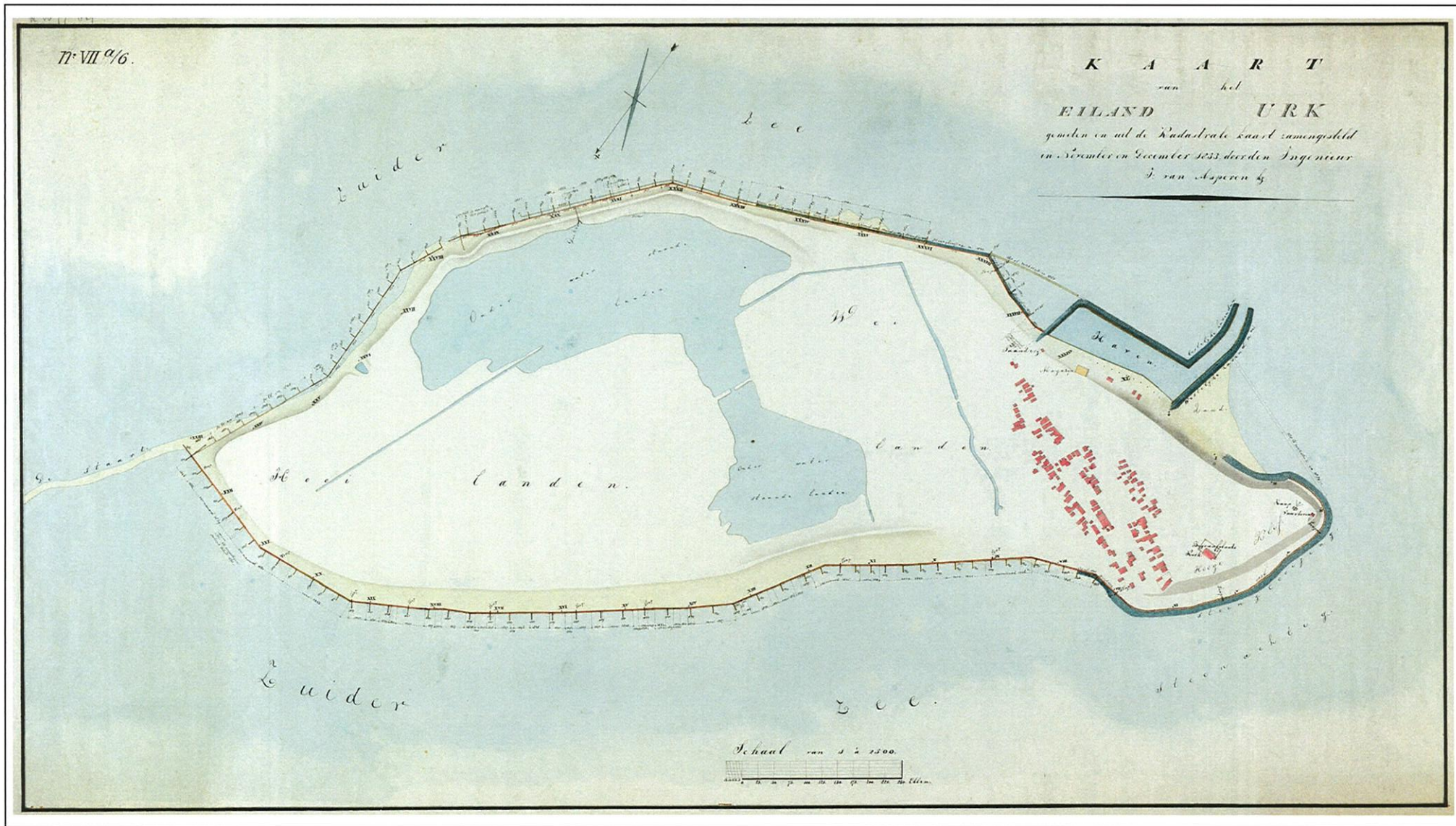

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Kaart 3 Kaart van J. Schilling, 1789

Kaart 4 Kaart van J. van Asperen, 1833

Kaart 5 Luchtfoto: Urk